

Maja MIŠE

TRGOVAČKI KONTAKTI DVAJU JADRANSKIH OBALA KRAJEM 4. I U 3. ST. PR. KR. NA PRIMJERU SLIKANE KERAMIKE

UDK 903.23.02:339.165.4>(262.3)^c-04/00^a

Izvorni znanstveni rad
 Primljeno: 13.04.2012.
 Odobreno: 23.08.2012.

Dr. sc. Maja Miše,
 Filozofski fakultet u Splitu
 Odsjek za povijest umjetnosti
 Hrvojeva 8
 21000 Split, Hrvatska
 e-mail: mmise@ffst.hr

Razdoblje helenizma unijelo je znatne promijene u trgovini na cijelom Sredozemlju. Širenjem tržišta izvan kontinentalne Grčke i grčkih kolonija, posebno onih u južnoj Italiji među domorodačkim zajednicama, proizvodne potrebe su se povećale. U cilju zadovoljavanja povećane potražnje tržišta za svojim proizvodima, Grci počinju osnivati radionice u domorodačkim naseljima. Ovaj proces uočio se u južnoitalskim, a posebno u apulskim domorodačkim naseljima, u kojima se već u drugoj polovici 4. st. pr. Kr. osnivaju keramičke radionice na poluotoku Salentu te na sjever u Peucetiji i Dauniju. Posljednjih 20-ak g. arheološka istraživanja na području južne Italije i sistematsko objavljivanje starijih istraživanja omogućili su nam bolji uvid u uvozne keramičke vrste na istočnoj obali Jadrana.

Ključne riječi: trgovina, južnoitalske radionice, crvenofiguralna keramika, gornjo jadranska keramika, keramike tipa "Gnathia"

Južnoitalske posude koje su nađene na istočnom Jadranskom u grčkim kolonijama Isi, Faru, Dirahiju i Apoloniji i u domorodačkim naseljima i nekropolama, svjedoče o kontaktu dvaju obala. Veća prisutnost proizvoda određene južnoitalske radionice u istočnojadranskom kontekstu govori o izveznoj orijentaciji radionica i "heleniziranom" ukusu domorodačkih zajednica, koje su ih upotrebljavale. One mogu oslikavati i domorodačko stanovništvo, odnosno način na koje su ih koristili – funkcionalni predmeti u naseljima, grobni prilozi i votivne posude u svetištima.

Većina uvezenih posuda iz lončarskih radionica južne Italije potječe iz Apulije. S obzirom da je keramička proizvodnja tijekom helenističkog razdoblja uključena u jedinstvenu, prema Lippolisu, uniformiranu kulturnu koine, atribucija radionica je znatno otežana.¹ Naime, u prethodnom klasičnom razdoblju dominira crvenofiguralna keramika, kojoj je atribucija slikara i radionica prema bogatom repertoaru ukrasa i ikonografskom izričaju, znatno olakšana prvenstveno zahvaljujući radovima Trendalla.² U drugoj polovici 4. st. pr. Kr. pored kasne faze crvenofiguralne keramike u Apuliji započela

¹ LIPPOLIS, ROCCO 2011., str. 391.

² TRENDALL 1967., 1987., TRENDALL, CAMBITOGOLOU 1987. i 1982.

Slika 1: Hidrija iz Arheološke zbirke Issa, preuzeto iz Čargo 2007., str. 9, br. 1.

Slika 2: Kern iz Arheološke zbirke Issa, preuzeto iz Čargo 2007., str. 10, br. 2.

Slika 3: Svadbeni lebet iz Arheološke zbirke Issa, preuzeto iz Čargo 2007., str. 10, br. 3.

³ WEBSTER 1968., str. 1 – 33, GREEN 1968., str. 34 – 50, 1976., 1982., str. 252 – 276. i 2001. str. 57 – 103.

⁴ LIPPOLIS 1994., str. 244 – 245 i LIPPOLIS, ROCCA 2011., str. 478.

⁵ Crvenofiguralne posude u južnoj Italiji pronađene su u Lukaniji, Kampaniji i Siciliji (TRENDALL 1967.), u Paestumu (TRENDALL 1987.), a najviše ih je u Apuliji (TRENDALL, CAMBITOĞLOU 1978., Vol. I i 1982., Vol. II.). Danas ovakav pristup proučavanja keramike izvan arheološkog konteksta doživljava brojne kritike, ipak se njegov rad i dalje smatra kapitalnim djelom i neizostavnim za bilo kakvo ozbiljnije proučavanje ove keramičke vrste.

⁶ LIPPOLIS 1996., str. 377.

⁷ LIPPOLIS 1996., str. 377 – 378.

je istovremeno i proizvodnja keramike tipa *Gnathia*. Ona je u početku slijedila tradiciju apulskih crvenofiguralnih posuda slikanjem figuralnih scena. Takav način ukrašavanja s bogatim repertoarom ukrasa omogućilo je Websteru i Greenu da atribuiraju slikare i radionice, barem za prvu fazu proizvodnje.³ Krajem 4. st. pr. Kr. nestaje proizvodnja crveno figuralne keramike, koju u 3. st. pr. Kr. posve zamjenjuje keramika tipa *Gnathia*.

Nakon 300. g. pr. Kr. uočava se tendencija smanjivanja dimenzija posuda, a samim time i smanjivanje dekorirane površine i reduciranja ukrasa.⁴ Ovaj proces uzrokovao je da od kraja 4. st. pr. Kr. više ne govorimo o slikarima na posudama, već o grupama posuda sa sličnim ili istim motivima, prema kojima je Green identificirao radionice u Apuliji, a što nam je omogućilo bolje razumijevanje trgovačkih kontakata u tom razdoblju između dvije jadranske obale.

Južnoitalska crvenofiguralna keramika

Od kraja 5. st. pr. Kr. lončari, vjerojatno imigranti iz Atene, započeli su proizvoditi crveno figuralne posude u gradovima južne Italije i Sicilije. Njihovi proizvodi se nazivaju općenitim terminom južno italska crveno figuralna keramika. Prvu klasifikaciju južno italske crveno figuralne keramike dao je Trendall, koji je na temelju stilske analize izvedbe ukrasa na južno italskim posudama, a unutar njih identificirao je slikare, stilove i skupine.⁵ Od oko 20 000 objavljenih posuda, više od pola pripisano je apulskoj proizvodnji, odnosno Tarasu kao vodećem centru proizvodnje.⁶ Apulska crveno figuralna keramika nije se u većoj mjeri izvozila izvan matičnog područja proizvodnje. Njezino glavno tržište bila su domorodačka središta u Apuliji, gdje je pronađena u velikom boju unutar grobnica, vjerojatno aristokracije.⁷

U tom svjetlu iznimno su značajni nalazi kasne faze južnoitalske crvenofiguralne keramike na istočnom Ja-

dranu. Pronađene su u grobnicama na Martvilu u Visu, unutra naselja i grobnica na Knežinama u Starom Gradu, ulomcima iz Nezakcija, Osora, Zadra, Nina, Vičjoj Luci na Braču, Trogiru i Ulcinju.⁸ Zanimljivo je da većina ulomaka crvenofiguralne keramike s Palagruže po svemu sudeći pripada atičkoj produkciji.⁹ Od svih navedenih nalaza, jedino posude pronađene u Visu i na Knežinama u Starome Gradu, a na koje ću se niže u tekstu osvrnuti detaljnije, možemo datirati u posljednju polovicu 4. st. pr. Kr., dok fragmentiranost ulomaka s ostalih nalazišta ograničava jasniju interpretaciju.

Proizvodnja crvenofiguralne keramike u Dirahiju dokumentirana je tijekom 4. st. pr. Kr., a Hava Hidri je usporedbom s južno italjskim posudama, preliminarno izdvojila osnovne lokalne karakteristike proizvodnje.¹⁰

Od svih posuda, prema izvedbi slikanog ukrasa, izdvaja se hidrija kasne apulske crveno figuralne proizvodnje iz Visa s prikazom dvaju ženskih figura unutar nasika (*naiskos*). Prema izvedbi scenskog prikaza, cvjetnim motivima i arhitekturi naiska, najviše sličnosti pokazuje s posudama koje se pripisuju radionici Slikara vaze iz Baltimora koja je bila aktivna u posljednjoj četvrtini 4. st. pr. Kr.¹¹ Među njegovima sljedbenicima najbliže usporedbe pronalazim u Serves grupi I. ili sa stilski povezanom Grupom vaza s *naiskos* scenama.¹² Na temelju velikog broja pronađenih posuda koje se mogu pripisati njegovom radu, Trendall je ubicirao radionicu Slikara vaze iz Baltimora u blizini Kanuzija (antička Canosa).¹³ Od vremena kad je Trendall objavio katalog apulskih crveno figuralnih posuda do danas, slika distribucije ove keramičke vrste u Apuliji znatno se promijenila. Tako je nedavno potvrđeno da više od dvije trećine poznatih posuda, koje se mogu pripisati grupi oko Slikara vaze iz Baltimora i njegovim sljedbenicima, pronađene su u nekropoli u Ruvu.¹⁴ Međutim, treba napomenuti da do sada nije pronađena ni jedna radionica crvenofiguralne keramike izvan Tarasa, pa se ubiciranje radionica na temelju broja pronađenih posuda odbacuje, a Slikar vaze iz Baltimora je vjerojatno radio u Tarasu za domorodačko tržište.¹⁵ (Sl. 1)

Kern s Martvila prema usporedbama najviše sličnosti pokazuje s proizvodima kasne kumanske proizvodnje, gdje je ovakav način slikanja ženskih glava bio karakterističan na kraju 4. i početku 3. st. pr. Kr.¹⁶ Najbliže usporedbe za oblik posude pronalazimo u nekropoli Teano u Kampaniji, koja se također datira u to razdoblje.¹⁷ (Sl. 2)

Usporedbom oblika, repertoara motiva i izvedbe, dva svadbena lebeta iz Visa, mogu se pripisati tarant-

skoj proizvodnji druge polovice 4. st. pr. Kr. (Sl. 3)

Treći lebet iz Visa najbližiji je posudama sa ženskim glavama u profilu Lentini- Manfria grupe sicilske kasno crveno figuralne keramike, datirane oko 340 – 320. g. pr. Kr.¹⁸

Pojednostavljeni motiv ženskih glava u profilu na lekanama kasnog 4. st. pr. Kr., koje su pronađene u Visu i na Knežinama u Starom Gradu, ne pružaju dovoljno karakteristika za jasniju atribuciju. (Sl. 4) Prema stožastom obliku zdjele i poklopca pokazuju najviše sličnosti s lekanama iz Kanuzija.¹⁹ Prema navedenim usporedbama vidimo da sve crvenofiguralne posude iz Visa i s Knežina pripadaju kasnoj fazi južno italjske crveno figuralne proizvodnje druge polovice 4. st. pr. Kr.

Jedan crvenofiguralni lekit, vjerojatno apulske produkcije, pronađen je u grobnici na Martvilu istraženom 1930. g.²⁰

Gornjo jadranska slikana keramika (keramika tipa *Alto Adriatico*)

Gornjo jadranska slikana keramika čini posebnu skupinu slikanih posuda, koja su nastale imitacijom crveno figuralne keramike krajem 5. st. pr. Kr. u radionicama na području Picenuma, Spine i Adrije.²¹ Osnovna karakteristika ovih posuda je nanošenje crnog, tamnosmeđeg ili crvenkastog premaza na svijetlu podlogu. Slikaju se motivi ženskih glava u profilu, stilizirani palmi listovi, različiti biljni i geometrijski motivi. Svi oblici su preuzeti od crveno figuralnih posuda atičke i apulske produkcije, a najčešće se nalaze enohoje, lekane, skifi, vrčevi i krateri, dok se ostali oblici javljaju rijetko.²²

Većina ovih posuda poznata je iz nekropola, gdje su stavljane kao prilog uz pokojnike, a mali broj ih je pronađen u drugačijim kontekstima, naseljima i svetištima. Proučavanje gornjo jadranske keramike još uvijek je u napredovanju, ali se uočavaju bitne stilske razlike od istovremene južnoitalske crvenofiguralne keramike. Naime, slikani motivi prikazani su na više stiliziran način, a premaz na ovim posudama nikad nije osobite kvalitete i varira od crne, tamnosmeđe do crvene nijanse.²³ Gornja jadranska keramika nalazi se često s crno premazanim posudama i posudama tipa *Gnathia* koji ih datiraju u kraj 4. i početak 3. st. pr. Kr.²⁴

Na istočnom Jadranu gornjo jadranska keramika dokumentirana je u Istri, Nezakciju, Osoru, Zadru, Ninu, Danilu, rtu Ploča, Trogiru, gradini Sutilija pored Trogira, Starom Gradu, Visu, Palagruži i Nakovani.²⁵

⁸ Južnoitalska crvenofiguralna keramika iz poremećenih grobnica na Martvilu: ČARGO 2007, str. 9 – 14, i 2010, str. 57 – 58, 70 – 72 i tamo citirana ranija djela. Ulomke crvenofiguralne keramike unutar naselja u Starome Gradu: Pharos 1996, KIRIGIN, HAYES, LEACH 2002., str. 249, KIRIGIN 2004., str. 155 te s Knežina pored Starog Grada, MIŠE 2005., 25 – 48. Za ulomke iz Nezakcija i Osora: MIHOVILIĆ 2002., str. 504 – 505. Za pronalazak ulomaka crvenofiguralne keramike u Ninu, usmeno me obavijestila kolegica Lucijana Šešelj, kojoj ovom prilikom zahvaljujem, a ulomci vjerojatno crvenofiguralnog kratera iz Nina nalaze se u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu, KIRIGIN 2008., str. 44 – 45, br. 19. Ulomke iz Zadra i Vučje luke, osobnim uvidom u materijal iz Zadra i Vičje luke, zahvaljujem kolegici Nataliji Condić i Vedranu Barbariću na pokazanom materijalu. Za ulomke iz Trogira, usmeno priopćenje Branka Kirigina, a za Ulcinj, PAROVIĆ-PEŠIKAN 2001., str. 350, TI i II

⁹ Usmeno priopćenje Branka Kirigina, kojem ovo prilikom zahvaljujem.

¹⁰ HIDRI 1986., str. 189 i 2005., str. 15 – 23.

¹¹ TRENDALL, CAMBITOGLU 1978., str. 958.

¹² TRENDALL, CAMBITOGLU 1983., str. 147 – 162.

¹³ TRENDALL, CAMBITOGLU 1978., str. 958.

¹⁴ SENA CHIESA 2006., str. 388.

¹⁵ LIPPOLIS 1996., str. 378.

¹⁶ TRENDALL 1967., str. 447 – 449, T. 223/2,3.

¹⁷ TRENDALL 1967., str. 570, T. 224/1.

¹⁸ TRENDALL 1967., str. 578 i 609, T. 239.

¹⁹ ROSSI, VAN DER WIELEN-VAN OMMEREN 1983., str. 41, br. 2 i str. 79, T. XVII/3.

²⁰ ČARGO 2010., str. 51 i 57, br. 4.

²¹ Zanimljiv je nalaz crvenofiguralnog lekita također s Martvila, koji se pripisuje grupi Arginon, a njezini primjeri su pronađeni u sjeverozapadnoj Grčkoj, KIRIGIN 2008., str. 95 i ČARGO 2010., str. 66 i 72.

²² KIRIGIN 1992., str. 79 – 81.

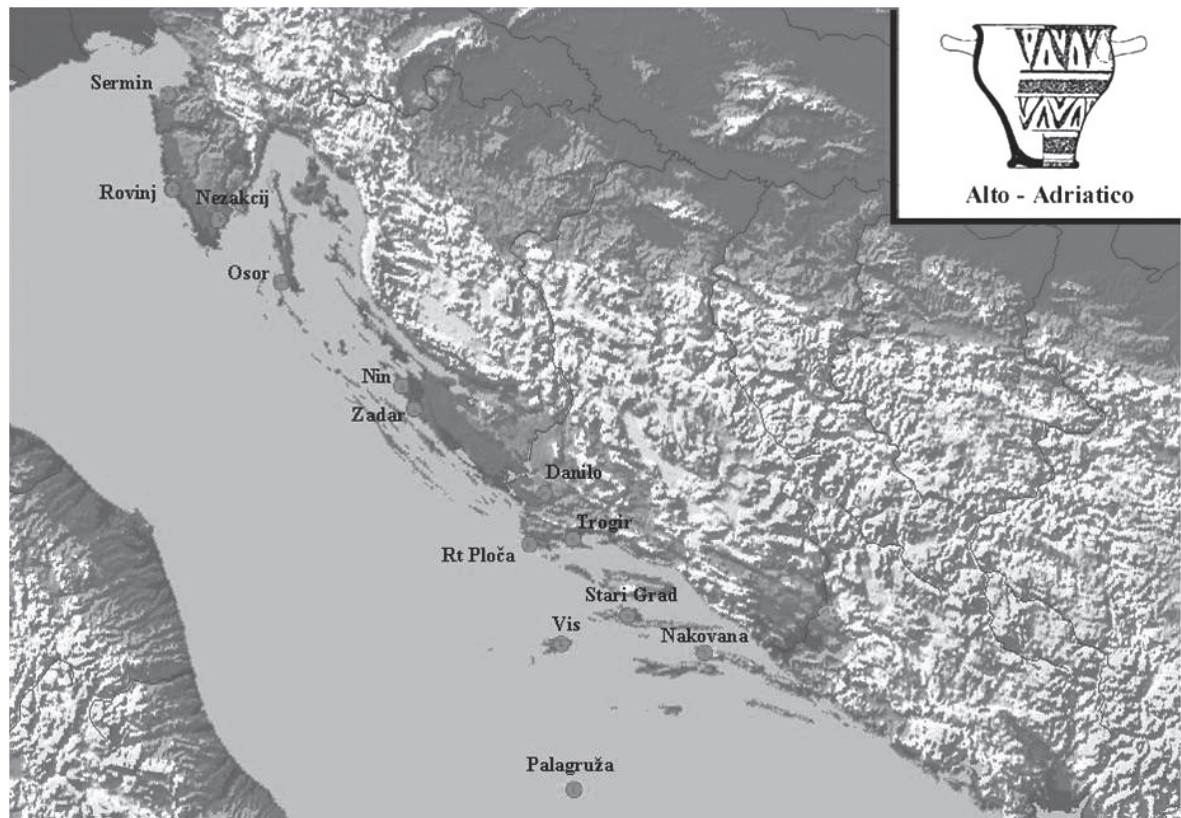
²³ LANDOLFI 1997., str. 114.

²⁴ KIRIGIN 1992., str. 83.

²⁵ LANDOLFI 1997., str. 116.

²⁶ ŠEŠELJ 2010., str. 40.

Karta 1: Distribucija gornjo jadranske keramike prema kolegici Lucijani Šešelj, preuzeto iz Šešelj 2010, str. 40

Slika 4: Lekana iz Arheološke zbirke Issa, preuzeto iz ČARGO 2007., str. 12, br. 6.

²⁶ Za nalaze iz Ise, ČARGO 2008., str. 94 i 102, br. 1.

²⁷ Pretpostavku da je proizvodnja keramike tipa *Gnathia* počela u prvoj polovici 4. st. pr. Kr. unutar južnoitalskih radionica crvenofiguralne keramike iznio je Webster 1968. g.: WEBSTER 1968., str. 1 – 33. Njegovo mišljenje slijedio je Green u 80-im g. prošlog stoljeća, a prema stilskim analizama pojedinih detalja na ukrasu, začetnika novog stila vidio je u Slikaru Likurga (*Lycurgus Painter*), koji je djelovao u radionicama crvenofiguralne keramike u Tarasu 370 – 360. g. pr. Kr.: GREEN 1982., str. 252 – 276. No, kasnije nadopunjuje svoja razmišljanja: GREEN 2001., str. 57 – 1903. Arthur D. Trendall i Alexander Cambitoglou su 1978. g. objavili korpus apulske crvenofiguralne keramike. Tom prilikom dotaknuli su se pitanja uvođenja nove *Gnathia* tehnike ukrašavanja te pretpostavili da je Slikar vaze iz Varrese (*Varrese Painter*) bio prvi koji ju je primijenio. D'Amicis 2005. g. usporedbom dekoracije i izbora motiva na crvenofiguralnoj i ranoj keramici tip *Gnathia*, zaključuje da je novi način slikanja uveo Slikar *Black Fury* koji je djelovao u prvim desetljećima 4. st. pr. Kr. TRENDALL, CAMBITOGLU 1987.

²⁸ GREEN 2001., str. 70.

²⁹ GREEN 2001., str. 61.

³⁰ ABRAMIĆ 1949., T III. Detaljan opis posude donosi Kirigin: KIRIGIN 1979., 17 – 19 i 2008., str. 75 – 77, br. 39, ČARGO 2010., str. 73.

³¹ GREEN 1982., str. 254 i 2001., str. 59.

U kontekstu s keramikom tipa *Gnathia*, gornjo jadranska keramika pronađena je u grobnici istraženoj 1930. g. na Martvilu, za koju nema podataka je li pronađena s posudama tipa *Gnathia*, zatim u poremećenoj grobnici kod rasadnika palmi u Visu.²⁶ (Karta 1)

Keramika tipa *Gnathia*

Prema trenutnom stanju istraživanja, najviše uvozne južno italske slikane keramike čine posude tipa *Gnathia*. Keramika tipa *Gnathia* počela se proizvoditi od druge četvrtine 4. st. pr. Kr. prvo u radionicama crvenofiguralne keramike u Tarasu (današnji Taranto), koji je bio vodeći centar keramičke proizvodnje.²⁷ Zbog jednostavnije tehnike ukrašavanja od prethodne crve-

nofiguralne keramike, keramika tipa *Gnathia* postala je najraširenija keramička vrsta helenističkog razdoblja te ujedno predstavlja i prvu keramičku vrstu koja se u velikoj količini izvozila izvan matičnog centra proizvodnje.²⁸ Novija arheološka istraživanja na nalazištima u južnoj Italiji, pokazala su da je keramika tipa *Gnathia* bila omiljena kod italskih domorodačkih zajednica, od kojih su neke razvile vlastitu proizvodnju ovog tipa posuda. Prema Greenu, oko 330. g. pr. Kr. posude ove keramičke vrste na široko se izvoze iz Tarasa u ostale dijelove Apulije, označavajući ovo razdoblje kao "a major phase of hellenisation in that region." Pretpostavio je da se tada počinju formirati regionalne radionice.²⁹

Tarantskoj radionici možemo pripisati čunjasti lekita (eng. *squat lekythos*) iz Visa, koji pripada Dunedin grupi (Sl. 5), pronađen je prilikom arheoloških istraživanja Mihovila Abramića 1948. g. na nekropoli Martvilo u Visu.³⁰ Nažalost, dekoracija nije sačuvana u cijelosti, ali Kirigin donosi otisak crteža na posudi, gdje se vidi naslikana ženska glava u profilu između raširenih krila pod kojima se nalaze uvijene vitice iz kojih izlaze cvjetovi. Ovaj oblik čunjastih lekita karakterističan je za *Dunedin* grupu, kao i crveni obrubi na krilima. *Dunedin* grupa proizvodila se tijekom cijele srednje faze proizvodnje keramike tipa *Gnathia*, odnosno od treće četvrtine do kraja 4. st. pr. Kr.³¹ Unutar *Dunedin* grupe, nastala je podgrupa *Sidewinder*, čiji su primjeri pronađe-

Slika 5: Čunjasti lekit iz stalnog postava Arheološkog muzeja u Splitu, preuzeto iz Kirigin 2008., str. 77.

ni u Visu, Osoru, Škarinom Samogradu kod Šibenika, te fragmentirani ulomci s Palagruže.³²

Među najstarijim do sada pronađenim nalazima keramike tipa *Gnathia* na istočnom Jadranu spadaju nalazi s područja sjeverne Dalmacije, antičke Liburnije. Radi se o nalazima dvaju dubokih zdjela (tal. *bacini*) s ručkama uvijenim prema gore i skifoidnog kratera iz grobnice 1 nekropole podno Gradine u Nadinu.³³ Ove posude najviše sličnosti u obliku pokazuju s nalazima u grobnicama nekropole u Rocavecchiji na poluotoku Salentu, gdje su datirane u posljednju četvrtinu 4. st. pr. Kr.³⁴ Posude velikih dimenzija bile su karakteristične za početnu fazu proizvodnje keramike tipa *Gnathia*, koja je vezana uz grad Taras. Međutim, oblik dubokih posuda s izvijenim obodom i dubokih posuda s blago koničnim tijelom, tarantska proizvodnja nije poznavala. Stoga, velike posude iz Nadina vjerojatno pripadaju proizvodu mesapijskih radionica keramike tipa *Gnathia* na poluotoku Salentu.

Osim dvaju primjera iz Nadina, ulomci duboke zdjele pronađeni su u Osoru ali, nažalost, bez poznatog konteksta nalaza. Radi se o ulomku oboda s ovulima pri vrhu i motivom vinove loze koja se vertikalno spušta po trbuhu posude.³⁵ Oblik ulomka pokazuje najviše sličnosti s posudama iz grobnica u Vastu i Rocavecchiji koje su datirane u posljednju četvrtinu 4. st. i prva dva desetljeća 3. st. pr. Kr.³⁶ Usporedbom ukrasa na ulomku s po-

sudama iz Museo Provinciale di Lecce možemo reći da pripada srednjoj fazi proizvodnje koja se također datira u kraj 4. st. pr. Kr.³⁷ Ulomcima srednje faze iz tarantske radionice, pronađene u Osoru, vjerojatno bi se mogli pripisati i ulomci s motivom ženske glave u profilu s viticama, ulomak s horizontalnom crtom s koje vise vitice i grozdovi, kao i ulomak s točkastim motivo.³⁸

Tijekom posljednje četvrtine 4. st. pr. Kr. na istočnu obalu Jadrana počinju stizati posude keramike tipa *Gnathia* iz ostalih centara proizvodnje u Apuliji. Najviše je primjera Knudsen grupe, koja se proizvodila u Dauniji, sjeverna Apulija, a pretpostavlja se da je radionica bila u Kanuziju, koji je postao vodeći centar proizvodnje.³⁹ Na istočnoj obali Jadrana, do sada su pronađene 4 posude koje se mogu pripisati ovoj grupi. Radi se o enohoji (Sl. 6) i skifu iz Visa, enohoji i ulomku enohoje iz Arheološkog muzeja u Splitu, kojima točno mjesto nalaza i kontekst nažalost nisu poznati, ali se pretpostavlja da potječu s nekropole Martvilo.⁴⁰

Posude kasne faze proizvodnje keramike tipa *Gnathia*, koja je trajala od početka do kraja 3. st. pr. Kr., čine najveći dio uvezenih posuda ove keramičke vrste na istočnoj obali Jadrana.⁴¹ Pronađene su na velikom broju nalazišta od Istre do južne Albanije, uključujući nalazišta u neposrednoj unutrašnjosti (Karta 2). Razlikujemo dvije grupe koje su se proizvodile u ovom razdoblju u Apuliji; Aleksandrijska grupa, koja se proizvodila u Ta-

³² Pronađen je enohoja u grobnici u Dardinu u Visu: ČARGO 2008., str. 105. Ulomke iz Osora donosi Faber: FABER 1980., str. 309, sl. 13/1 i 3, dok materijal s ostalih nalazišta nije objavljen. Osobnim uvidom u materijal iz Arheološkog muzeja u Zadru i s nalazišta u Škarinom Samogradu koji se čuva u Muzeju grada Šibenika. Ovom prilikom zahvaljujem kolegama Emilu Podrugu i Toniju Brajković iz Muzeja grada Šibenika koji su mi ljubazno omogućili uvid i snimanje materijala. Ulomci s Palagruže izdvojeni su prilikom analize keramičkog materijala 2008. g. i bit će uskoro objavljeni od strane ovog autora.

³³ KUKOČ 2009., str. 75, sl. 47.

³⁴ GIANNOTTA 1996., str. 55, fig. 21, grob 21; skif pripada crno premazanoj keramici; str. 57, fig. 23, grob 22; skif pripada keramici tipa *Gnathia*, ali ima drugačiju stopu od primjera iz Nadina, koji je prema rekonstrukciji nešto uži na prijelazu donjeg dijela trbuha u stopu te ima drugačiji ukras.

³⁵ MIHOVIĆ 2002., str. 507, T. 5:2.

³⁶ Za Rocavecchiju: GIANNOTTA 1996., str. 64, fig. 29 i 43, grob 21, str. 77, fig. 39 i 44, grob 28, a za Vaste: DELLI PONTI 1996., str. 117, grobnica 6/168, str. 175, grobnica 14/1968, str. 193, grobnica 18/1968.

³⁷ BERNARDINI 1961., Tav. 14.

³⁸ FABER 1980., str. 309, sl. 13/1 i 3.

³⁹ GREEN 2001., 62.

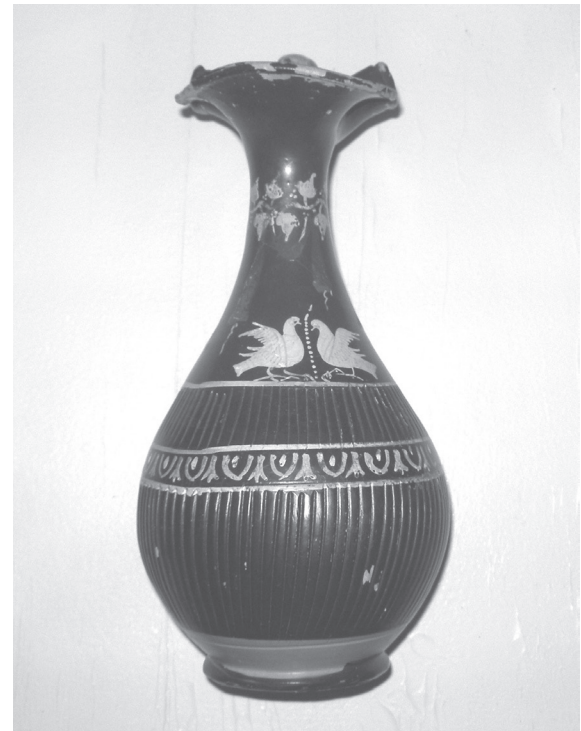
⁴⁰ Sliku enohoje iz zbirke u Visu donosi Lisičar: LISIČAR 1973., T. X/28, a kratak opis Kirigin: KIRIGIN 1986., str. 22, br. 38, dok sam skif iz Zbirke u Visu osobnim uvidom pripisala Knudsen grupi. Osobnim uvidom u depo Grčko-helenističke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu izdvojila sam enohoju i ulomak enohoje kao Knudsen grupu na temelju izvedbe i izbora motiva.

⁴¹ Završetak proizvodnje keramike tipa *Gnathia* nije se dogodio u isto vrijeme na cijelom području Apulije. U Tarasu je proizvodnja završila krajem 3. st. pr. Kr.: FOZZER 1994., str. 325 – 354, HEMPEL 2001., str. 111, dok u Peucetiji i Daunij vjerojatno na prijelazu iz 3. u 2. st. pr. Kr.: GREEN 2001., 73 – 75 i LANZA 2006., str. 153 – 156., dok za područje Mesapije nedostaje sistematskih studija da bi mogli jasnije definirati cjelokupnu proizvodnju ove keramičke vrste na tom području.

Slika 6: Enohoja Knudsen grupe iz Arheološke zbirke Issa, fotografija: M. Miše.

Slika 7: Enohoja Aleksandrijske grupe iz Arheološke zbirke Issa, fotografija: M. Miše.

Slika 8: Skif Kasne kanuzijske grupe iz Arheološke zbirke Issa, fotografija: M. Miše

⁴² Za posude Aleksandrijske grupe iz Visa vidi: KIRIGIN 1981., str. 229 – 236, 1986., str. 23, br. 45. (istu posudu donosi ČARGO 2010., str. 212) i 2008., str. 75, br. 38, ČARGO 2007., str. 25 – 27. i 2010., str. 229, br. 5, KATIĆ 2010., T. XXVIII, 4 i T. XXVI. Skif s vertikalnim ručkama iz Ošanića: MARIĆ 1995., T: 5/1 i T. 6/1-5. Osobnim uvidom u keramiku tipa Gnathia, s Velike Mrdakovice koja se nalazi u Muzeju grada Šibenika (zahvala kolegama Podrugu i Brajkoviću koji su mi omogućili uvid u ovaj materijal) izdvojila sam dva ulomka vrata enohoja koji pripadaju Aleksandrijskoj grupi te nekoliko ulomaka s canelurama. Nažalost, keramika tipa Gnathia iz Drača nije do sada objavljena, iako su pronađene enohoje Aleksandrijske grupe. Na ovaj podatak ljubazno mi je ukazala prof. Hava Hidri iz Drača kojoj ovom prilikom zahvaljujem.

⁴³ GREEN 1976., str. 13; 1982, str. 257 i 2001., str. 63.

⁴⁴ GREEN 1982., str. 258 i 2001., str. 70.

⁴⁵ KIRIGIN 1990., str. 58 – 65, GREEN 2001., str. 70, ČARGO, MIŠE 2010., str. 7 – 40.

rasu, a vjerojatno i u radionicama u Mesapiji te Kasna kanuzijska grupa (eng. *Late Canosan*) u Kanuziju.

Aleksandrijska grupa je pronađena u Visu, Ošaniću kod Stoca, Velikoj Mrdakovici kod Šibenika i Draču, a najviše posuda ove grupe je, do sada, objavljeno iz Visa, dok materijal iz Drača još nije objavljen u cijelosti, kao ni materijal s Ošanića i Velike Mrdakovice⁴² (Sl. 7).

Posude Kasne kanuzijske grupe i njezina podgrupa RPR (eng. *ribbed with palmett rosette*). predstavlja najbrojniju uvoznu keramiku tipa *Gnathia* na istočnoj obali Jadrana, a najpopularnij su skifi⁴³ (Sl. 8, Karta 2).

Brojnost posuda ove grupe na istočnoj obali Jadrana, a posebno u Visu, utjecala je na početak lokalne proizvodnje koja je isprva imitirala uvoze iz sjeverne Apulije. Ponekad je sličnost tih posuda tolika da je Green pretpostavio dolazak kanuzijskih keramičara u Isu gdje su nastavili svoj rad.⁴⁴ Proizvodnja keramike tipa *Gnathia* u Isi vjerojatno je započela u posljednjoj fazi KKG, odnosno sredinom i u drugoj polovici 3. st. pr. Kr.⁴⁵

Kontekst nalaza južnoitalske slikane keramike na istočnoj obali Jadrana

Poznavanje arheološkog konteksta nalaza nužno je za poznavanje i interpretaciju te definiranje njegove funkcije. Interpretacija nerijetko ide i obrnutim smjerom, odnosno poznavanje određene funkcije predmeta može odrediti vrstu nalazišta ili određenog konteksta unutar nalazišta – na primjer, kuhinjska keramika unutar naselja ili keramika namijenjena pogrebnim običajima na nekropolama. Osim što je poznavanjem radionica i lokalnih proizvoda moguće utvrditi trgovačke kontakte i prosuditi koje je proizvode određena zemljopisna sredina više cijenila, usporedbom konteksta nalaza možemo vidjeti da li se izvozom funkcija posuda promijenila.

Govoreći o kontekstima nalaza crvenofiguralnih posuda, gornjo jadranske i keramike tipa *Gnathia* na istočnoj obali Jadrana možemo se samo zadržati na onim

Karta 2: Distribucija Aleksandrijske i Kasne kanuzijske grupe

posudama za koje postoje podaci u kojim kontekstima su pronađene. Nažalost, za većinu južnoitalske crvenofiguralne keramike pronađene na Visu ne postoje jasni podaci o pronalasku, odnosno kažemo da je pronađena izvan arheološkog konteksta. Međutim, kako su posude cijele (ne u fragmentima), pretpostavlja se da su bili dio grobnog inventara nekropole na Martvilu. Osvrnula bih se na hidriju iz radionice Slikara vaze iz Baltimora (slika). Posude ove radionice pronađene su u Kanuziju u istom kontekstu, dakle unutar grobnica.⁴⁶ Stoga, možemo zaključiti da im se funkcija nije promijenila, a i običaj stanovnika Kanuzija i Ise je bio isti – polaganje crvenofiguralnih posuda u grobnice.

Gornjo jadranska keramika na matičnom području proizvodnje u Numani, Spini i Adriji pronađena je kao prilog u grobnicama.⁴⁷ U istom kontekstu su pronađene u Isi, na nekropoli Martvilo i grobnicama pored rasad-

nika palmi.⁴⁸ Fragmentirani nalazi ove keramičke vrste na gradini Sutilija, kao i nedostatak podataka o kontekstu nalaza ne omogućuju jasniju interpretaciju.⁴⁹ Osim kao grobni prilozi, gornjo jadranska keramika je pronađena i unutar naselja u Faru.⁵⁰ Pronalazak gornjo jadranske keramike na Diomedovom svetištu na rtu Ploča pokazuje da se ova keramička vrsta, osim kao grobni prilozi, može pronaći u i funkciji posuda za piće koje su se koristile za obredni ritual libacije tj. žrtve ljevanice.⁵¹

S obzirom da je keramika tipa *Gnathia* pronađena u znatno većem broju od južno italske apulske keramike i gornjo jadranske keramike, više je i podataka o kontekstima nalaza. Međutim, i ovdje kao i u interpretaciji konteksta nalaza prethodnih keramičkih vrsta valja biti oprezan, jer arheološki podaci nisu potpuni za sva nalazišta. Prema arheološkim istraživanjima i, do sada, objavljenom materijalu, keramika tipa *Gnathia* na

⁴⁶ SENA CHIESA 2006., str. 388.

⁴⁷ ŠEŠELJ 2010., 39 – 40.

⁴⁸ KIRIGIN 1992., str. 79 – 98, ČARGO 2010., str. 54 – 55.

⁴⁹ KIRIGIN 2010., str. 32 – 34.

⁵⁰ KIRIGIN 2004., str. 157.

⁵¹ ŠEŠELJ 2010., str. 630.

istočnom Jadranu pronađena je u naseljima, svetištima i nekropolama, kako u domorodačkom, tako i grčkom kontekstu, a također isti oblici posuda pronađeni su u svim kontekstima.⁵²

Istočna obala Jadrana u razdoblju ranog helenizma održavala je trgovačke kontakte sa zapadnom obalom, grčkom kolonijom Taras na Jonskom moru, a posebno s domorodačkim dijelovima Apulije. Pronalasci danijske keramike na istočnom Jadranu, svjedoče o kontaktima domorodačkog stanovništva Apulije, posebno Daunije s domorodačkim stanovništvom istočnog Jadrana.⁵³ Tijekom procesa širenja helenske kulture na nehelenska područja, kontakti su postali češći, a najviše se prepoznaju preko keramičkog materijala. U prvom redu to su crvenofiguralne posude i posude tipa *Gnathia*. S obzirom na to da početkom helenizma, odnosno krajem 4. st. pr. Kr, prestaje proizvodnja južnoitalske crvenofiguralne keramike, ova keramička vrsta nije pronađena u velikom broju na istočnom Jadranu.⁵⁴ U tom razdoblju keramika tipa *Gnathia* doživjela je puni procvat proizvodnje. Identifikacijom radionica u domorodačkim naseljima u Apuliji olakšano je prepoznavanje uvoza ove keramičke vrste na istočnom Jadranu,

koji većinom stižu pomorskom trgovinom iz Kanuzija na sjeveru Apulije u Dauniju i iz mesapijskih radionica na jugu.

Sudeći po nalazima gornjo jadranske keramike, istočna obala Jadrana održavala je trgovačke kontakte i s područjem sjeverozapadnog Jadrana i tamošnjim domorodačkim zajednicama krajem 4. i početkom 3. st. pr. Kr.

Prema karti nalaza ovih keramičkih vrsta na istočnom Jadranu, uočava se da nisu samo stanovnici grčkih kolonija Ise i Fara koristili proizvode italskih i grčkih keramičarskih radionica, već je i domorodačko stanovništvo pokazalo određeno zanimanje za takvu keramiku.

Intenzivni trgovački kontakti sa zapadnom obalom Jadrana tijekom ranog helenističkog razdoblja nesumnjivo je dovela i do sociološko-ekonomskih promjena između domorodačkog stanovništva. Primjerice, jesu li uvezene posude predstavljale raskoš unutar grobnice vladajuće kase domorodačkog stanovništva. No, jasniju interpretaciju društvenih odnosa i materijalne kulture mogu dati istraživanja i objavljivanje istraživanja nekropola i naselja.

LITERATURA

- ABRAMIĆ 1949. M. Abramić. Arheološka istraživanja grčke kolonije Issa na otoku Visu, Ljetopis JAZU 55, Zagreb 1949, 9 – 15.
- BATOVIĆ 2011. Š. Batović, Predrimski novci iz južne Italije na istočnom jadranskom primorju, Diadora 25, Zadar 2011, 7 – 47.
- BERNARDINI 1961. M. Bernardini, Vasi dello stile di Gnathia. Vasi a vernice nera, Bari 1961.
- ČARGO 2007. B. Čargo, Grčko-helenistička keramika u Arheološkom muzeju u Splitu, Split 2007.
- ČARGO 2008. B. Čargo, Helenistički grobovi kod rasadnika palmi u Visu, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 101, Split 2008, 87 – 142.
- ČARGO 2009. B. Čargo, Martvilo, zapadna isejska nekropola, (Magistarski rad-rukopis), Zagreb 2009.
- ČARGO 2010. B. Čargo, Istraživanja jugozapadne isejske nekropole do 1970. godine, Split 2010.
- ČARGO, MIŠE 2010. B. Čargo, M. Miše, Lončarska proizvodnja u Isi, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 103, Split 2010, 7 – 40.
- DELLI PONTI 1996. G. Delli Ponti, Vaste-Poggiardo (LE). La necropoli di Fondo Aia, Studi di Antichità 9, Lecce 1996, 99 – 214.
- FABER 1980. A. Faber, Osor – Apsorus iz aspekta antičkog pomorstva, Diadora 9, Zadar 1980, 289 – 316.
- FOZZER 1994. S. Fozzer, La ceramica sovraddipinta e la documentazione della necropoli di Taranto, u: E. Lippolis, Catalogo del Museo Nazionale Archeologico di Taranto, III, 1. Taranto – la necropoli: aspetti e problemi della documentazione archeologica tra VII e I sec. a. C., Taranto 1994, 325 – 336.
- GIANNOTTA 1996. M. T. Giannotta, Rinvenimenti tombali da Rocavecchia (1934) al Museo Provinciale di Lecce: materiali di corredo e produzioni, Studi di Antichità 9, Lecce 1996, 37 – 98.

⁵² MIŠE 2010., str. 152 – 160.

⁵³ LISIČAR 1973., str. 3 – 29, BATOVIĆ 2011., str. 8.

⁵⁴ Izuzetak čini radionica crvenofiguralne keramike u Dirahiju, za koji Hirid (HIDRI 2005, str. 15 – 23) pretpostavlja početak poslije 350. do 300. g. pr. Kr., ali ne njezin završetak, te sa zaključcima o ovoj produkciji valja pričekati do konačnih analiza.

- GREEN 1968. J. R. Green, Some Painters of Gnathia Vases, *Bulletin of Classical Studies* 15, London 1968, 34 – 50.
- GREEN 1976. J. R. Green, *Gnathia Pottery in Akademisches Kunstmuseum in Bonn, Mainz* 1976.
- GREEN 1982. J. R. Green, The Gnathia Pottery of Apulia, u: M. E. Mayo - K. Hamma, *Art of South Italy. Vases from Magna Grecia*, Richmond 1982, 252 – 276.
- GREEN 2001. J. R. Green, Gnathia and Other Overpainted Wares of Italy and Sicily: a Survey, u: P. Lévêque - J. P. Morel, *Céramiques hellénistiques et romaines*, III, Paris 2001, 57 – 103.
- HEMPEL 2001. K. G. Hempel, Die Nekropole von Tarent im 2. und 1. Jahrhundert v. Chr., *Studien zur materiellen Kultur*, Taranto 2001.
- HIDRI 1986. H. Hidri, Prodhimi i qeramikës vendëse të Dyrrahut në shek. VI-II p.e. sonë, *Iliria* 1, Tirana 1976, 187 – 195.
- HIDRI 2005. H. Hidri, Vazot antike të Dyrrahut. Qeramika me figura të kuqe e Dyrrahut (Shek. IV. p. K.), Tirana 2005.
- KATIĆ 2010. M. Katić, Urbanistički i kulturno profil antičke Isse, (Doktorski rad – rukopis), Zadar 2010.
- KIRIGIN 1979. B. Kirigin, A lekithos of the Gropu of Dunedin from Issa, *Achaeologica Jugoslavica*, Beograd 1979, 17 – 19.
- KIRIGIN 1981. B. Kirigin, Tri teatarske maske na Gnathia vazama iz Visa, *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Saopštenje sa naučnog skupa 14.- 17. Aprila 1980., Novi Sad 1981, 229 – 236.
- KIRIGIN 1986. B. Kirigin, otok vis u helenizmu (katalog izložbe), Pula 1986.
- KIRIGIN 1992. B. Kirigin, Vaze tipa „Alto Adriatico“ iz Isse, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 32, (Prijatelj zbornik 1), Split 1992, 79 – 98.
- KIRIGIN 2004. B. Kirigin, Faros, parska naseobina- Prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 96, Split 2004, 9 – 303.
- KIRIGIN 2008. B. Kirigin, Grčko-helenistička zbirka u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu, Split 2008.
- KIRIGIN 2010. B. Kirigin, Gradina Sutilija povrh Trogira i nalazi rane keramike tipa Alto – Adriatico, u: J. Dikić – A. Milošević – Ž. Rapanić, *Scripta Branimiro Gabričević dicata*, Trilj 2010, 23 – 55.
- KIRIGIN, HAYES, LEACH 2002. B. Kirigin, J. Hayes, P. Leach, Local pottery production at Pharos, u: N. Cambi - B. Kirigin - S. Čače, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. Do 26. Rujna 1998. g. u Splitu, Split 2002, 241 – 60.
- KUKOČ 2009. S. Kukoč, Nadin – liburnski kult mrtvih. Istraživanja 2004.-2006., 2009. g., *Asseria* 7, Zadar 2009, 11 – 80.
- LANDOLFI 1997. M. Landolfi, Vasi Alto-Adriatico del Piceno, *Adriatico tra IV e III sec. a. C.*, Ancona 1997.
- LANZA 2006. E. Lanza, *Ceramica sovraddipinta cosiddetta „di Gnathia“ in Peucezia. Problemi di contestualizzazione*, (Doktorski rad - rukopis), Padova 2006.
- LIPPOLIS 1994. E. Lippolis, La necropoli ellenistica: problemi di classificazione e cronologia dei materiali, u: E. Lippolis, *Catalogo del Museo Nazionale Archaologico di Taranto*, III, 1. Taranto - la necropoli: aspetti e problemi della documentazione archeologica tra VII e I sec. a. C., Taranto 1994, 239 – 282.
- LIPPOLIS 1996. E. Lippolis, Lo stile proto-apulo e apulo antico e medio, u: E. Lippolis, *Arte e artigianato in Magna Grecia*, Napoli 1996, 377 – 394.
- LIPPOLIS, ROCCO 2011. E. Lippolis, G. Rocco, *Archeologia greca. Cultura, societa, politica e produzione*, Milano-Torino 2011.
- LISIČAR 1973. P. Lisičar, Cenni sulla ceramica antica, *Archaeologica Jugoslavica* 14, Beograd 1973, 3 – 29.
- MARIĆ 1995. Z. Marić, Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890. – 1978.), *Hercegovina* 1 (9), Mostar 1995, 43 – 94.
- MIHOVILIĆ 2002. K. Mihovilić, Grčki i helenistički nalazi u Istri i Kvarneru, u: N. Cambi – S. Čače – B. Kirigin, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu, Split 2002, 499 – 519.
- MIŠE 2005. M. Miše, Grčka i helenistička keramika iz Farosa u Arheološkom muzeju u Splitu (stari fond), *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98, Split 2005, 25 – 48.
- MIŠE 2010. M. Miše, *Keramika tipa „Gnathia“ na istočnoj obali Jadrana (od 4. Do 1. St. pr. Kr.)*, (Doktorski rad – rukopis), Zagreb 2010.

- PAROVIĆ-PEŠIKAN 2001. M. Parović-Pešikan, Grčka importovana keramika iz Ulcinja, *Vestigatio Vetvstatis* vol. 20, Beograd 2001, 335 – 368.
- PHAROS 1996. Pharos, antički Stari Grad, u: J. Jeličić Radonić - B. Rauter Plančić, Zagreb 1996.
- ROSSI, VAN DER WIELEN – VAN OMMEREN 1983. L. Rossi, F. Van der Wielen – Van Ommeren, *Canosa II*, Bari 1983.
- SIENA CHIESA 2006. G. Siena Chiesa, *Il periodo apulo tardo: dal mondo del mito al mondo degli affetti*, u: G. Siena Chiesa – F. Slavazzi, *Ceramiche attiche e magnogreche collezione Banca Intesa*, Tomo II, Milano 2006, 386 – 395.
- ŠEŠELJ 2010. L. Šešelj, *Promunturium Diomedis: Svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, (Doktorski – rukopis), Zadar 2010.
- TRENDALL 1967. A. D. Trendall, *The Red-figured vases of Lucania, Campania and Sicily*, Vol. I, Oxford 1967.
- TRENDALL 1987. A. D. Trendall, *The Red-figured vases od Paestum*, Rome (Herthford) 1987.
- TRENDALL, CAMBITOGLU 1978. A. D. Trendall, A. Cambitoglou, *The Red-figured vases of Apulia*, Vol. I, Oxford 1978.
- TRENDALL, CAMBITOGLU 1983. A. D. Trendall, A. Cambitoglou, *First Supplement to The Red-figures vases of Apulia*, *Bulletin of Classical Studies* 43, London 1983.
- WEBSTER 1968. T. B. L. Webster, *Towards a Classification of Apulian Gnathia*, *Bulletin of Classical Studies* 15, London 1968, 1 – 33.

SUMMARY

TRADE CONTACTS BETWEEN THE TWO ADRIATIC COASTS AT THE BEGINNING OF THE HELLENISTIC PERIOD

Maja MIŠE

For the last 20 years research on painted pottery, red figured pottery and *Gnathia* pottery in Southern Italy, which includes defining their chronological framework of production and indentifying the local workshops, provides a better insight into the import painted pottery in the Eastern Adriatic coast in late 4th and 3rd century BC. Most of the imported vessels come from the workshop in Apulia, the Greek colony of Taras on the shores of the Ionian Sea and the native Messapian, Peucetian and Daunian workshops.

Although red figured pottery from Apulia are not widely exported outside the home area of production, though examples are found on the Eastern Adriatic, in ancient Issa on the island of Vis and Pharos on the island of Hvar. However, *Gnathia* pottery, which from the second half of the 4th century BC begins to produce in the workshops in native Apulia, has found a wide market on the Eastern Adriatic. It is interesting to trace the distribution of Canosian (north Apulia) *Gnathia* products on the East Adriatic, and it is assumed that the potters from Canosa founded the local production of *Gnathia* pottery in Issa in the middle of the 3rd century.

Other than products from the South Italy, on the Eastern Adriatic coast were found and painted *Alto Adriatico* vessels from the workshops of Northern Italy

According to the distribution map of *Gnathia* and *Alto Adriatico* vessels on the Eastern Adriatic coast, it is evident that not only the inhabitants of the Greek colonies of Issa and Pharos consumed products of the Italic and Greek ceramics workshop, but the indigenous population has shown a specific interest in such pottery.